

PROČ SE PULCHRA NELÍBILA ANEB NENÍ UTOPIE JAKO UTOPIE

Joanna Czaplinska (Štětínská universita, Polsko)

Pulchra aneb příběh o krásné planetě zdá se být v dosavadní tvorbě Josefa Škvoreckého výjimkou, ne-li rozmarem – autor se pustil do žánru, jemuž se zatím vyhýbal, to jest do fantastické literatury. Příběh se odehrává v roce 3135 a hlavní postavou je výzkumnice Magdaléna, která se s pozemskou posádkou dostala na planetu Pulchra, jež se ukázala být téměř věrnou kopií Země obydlenou krásnými lidmi. Obyvatelstvo Pulchry je mírumilovné a křesťansky ideální a od pozemšťanů liší tím, že jsou to bytosti vejcorodé. Nejde jen fantastický motiv, ale o Boží záměr stvořit lidstvo bez prvotního hříchu, a tedy i bez vyhnání z ráje. S dalším rozvíjením děje si čtenář domýšlí, že Pulchra je druhým božím pokusem o stvoření člověka, tentokrát pokusem úspěšným – Země začátku čtvrtého tisíciletí je totiž světem, kde neexistují žádné mravní zábrany, na výčitky svědomí je lék a drogy jsou běžně dostupné i dětem. Setkání dvou odlišných světů vede ke konfliktu, posádka se však nestihne vrátit domů. Nakonec je v apokalyptické scéně jak Země, tak kosmická loď hrdinů rozbita asteroidy, jejichž pohyb není náhodný, ale řízený – snad Bohem.

Tato útlá knížka kupodivu vyvolala velice nevrlou reakci té skupiny čtenářů, která by teoreticky měla tvořit její *target group*, tj. fanoušků vědeckofantastické literatury. Že tato teze není planá, doloží následující výňatky z recenzí. V internetovém deníku Neviditelný pes autor podepsaný „paci“ svůj jinak celkem příznivý názor na knihu končí slovy: „SF motiv tak slouží jenom jako prostředek k zobrazení autorových názorů, není zdrojem onoho *sense of wonder*, které od SF literatury očekáváme. A protože ani formální poměr cena / počet stránek není příliš příznivý, z této knihy se stal především další svazek na policiče, kam ukládáme Škvoreckého práce – pokud s ním ovšem nesdílíme onu silnou potřebu křesťanské víry, na níž je autorem příběh založen. Není to ani Tankový prapor, není to ani Lvíče, a není to také ani příběh poručíka Borůvky...“¹ Ve stejném deníku se o *Pulchře* ještě ostřeji vyjádřil Jarda Houdek: „Škvorecký není špatný stylist, řemeslně vzato je knížka zvládnutá...(…) Ale nedělá domácí úkoly. Ze sci-fi zná jen velmi málo a troufám si tvrdit, že především z televizních seriálů. A nic naplat, člověk nemůže být dobrý spisovatel tohoto typu literatury, aniž by byl i dobrým čtenářem.“² Pokus o jiný pohled na *Pulchru* v rámci scifistické obce vyjádřil Ivan Adamovič, který již v úvodu své recenze poznamenal, že „určitě to není dílo určené čtenářům science fiction“³, ale na závěr přece jen konstatuje, že „nebýt pod Pulchrou podepsán právě Škvorecký, tipl bych si, že by tato kniha hledala dlouho svého nakladatele“.⁴ Tato kritická

slova nejsou zdaleka vše, čeho se dostalo Josefu Škvoreckému jako vědeckofantastickému autorovi – je jasné, že spisovatelé nepíší svá díla pro kritiku, ale pro čtenáře, ti však se ukázali ještě přísnější. V měsíčníku Ikarie ve sloupku „Čtenáři varují“, v němž se každý měsíc objevuje žebřík nejhorších děl sci-fi, sestavený podle dopisů čtenářů, *Pulchra* stále, i do chvíle, kdy píší tato slova, zaujímá stále nečestné vysoké místo.

Můj příspěvek je pokusem o zamýšlení nad neúspěchem Škvoreckého knihy u té části čtenářské obce, která si knihu koupila vlastně ne pro jméno autora, ale pro samotný název a pro poznámku na obálce, že se jedná o vědeckou fantastiku. Nevšimli si ale pokračování poznámky, v níž je uvedeno, že kniha „nese obvyklé rysy literatury science fiction; k příběhům o dobývání vesmíru má však velmi daleko.“⁵

Pulchra opravdu není knihou určenou pro čtenáře výlučně vědeckofantastické literatury, a hlavně ne pro ty, kteří v sci-fi příbězích hledají jen zábavu, skvělé nápady a rychlý děj. Žánrová příslušnost *Pulchry* není jednoznačná. *Pulchra* totiž vykazuje rysy utopie, ale chápané jinak, než jak ji pojímal Karel Čapek, i jinak, než jak ji definuje Daniela Hodrová, tedy „jako přesah dané reality v podobě jejího utopického projektu či hypotézy,“⁶ přičemž utopie se může realizovat v různých žánrech a druzích – jako traktát, esej, román nebo drama.⁷ Autorka také poznamenává, že pojem „utopie“ se od 19. století „začíná rozšiřovat a znejasňovat a ve 20. století přestává být relevantní i rozlišování mezi utopickým a fantastickým žánrem, a dokonce i science-fiction.“⁸ Takovéto pojetí „utopie“ vede totiž k četným nedorozuměním a de facto k mísení tohoto pojmu s široce chápanou fantastickou literaturou. Když se však podíváme na tento pojem ne jako na jistý způsob uvažování, který začíná Platonem a jeho představou ideálního státu, ale jako na literární žánr, konstituovaný Thomasem Morem v 15. století a vyznačující se ustálenými rysy, pak se poněkud změní dimenze a pohled na *Pulchru* přestane být určován podle citovaných kritiků. K těmto rysům, jež se vyskytly již v Morově *Utopii* a které se opakují s jistými modifikacemi ve všech utopických prózách, patří především didaktismus, zaměřený na kritiku společenských poměrů, které autor a jeho čtenáři znají z vlastní zkušenosti, a zobrazení perfektně organizovaného státu, v němž všechny instituce fungují bez chyb a ve prospěch celé společnosti. Polský literární vědec Andrzej Zgorzelski, který se zabýval proměnami utopie v průběhu staletí,⁹ popisuje tento žánr velmi přesně. Podle jeho specifikace determinantů se pokusím ukázat, že *Pulchra* je typickou utopií.

Zmíněný již základní rys utopie, tj. didaktismus, je v *Pulchře* očividný, autor zde kreslí pozemskou civilizaci, která spěje ke zkáze na vlastní přání – „morálka“ se stalo dávno zapomenutým prázdňým slovem a lidé stále více si hrají na Stvořitele klonováním lidí. Mezi

lidmi neexistuje sféra *sacrum* a poslední křesťanský kněz stárne s vědomím, že nemá nástupce. Mravní naučení plynoucí z knihy pak nejlépe vystihují slova autora samotného, který v rozhovoru s Františkem Cingerem na otázku, v čem vidí naději pro lidstvo, odpověděl: V návratu ke staré křesťanské morálce, „*quia impossibile est*“.¹⁰

Utopie, jakou stvořil More, je založená na motivu cesty a objevení neznámé země – tento rys se zachoval i v moderních utopiích, kde, vzhledem k zachování pravděpodobnosti děje, místo neznámého ostrova nebo kontinentu se čtenář seznamuje s cizí civilizací. Tento znak přivádí i k soudu, že všechny dnešní utopie jsou zároveň science fiction – i když toto pravidlo neplatí obráceně. Vědecká fantastika tak v utopiích plní úlohu jakéhosi subžánru, respektive stylistického prostředku. A proto badatelé a kritici hledající žánr, jemuž by Škvoreckého próza odpovídala, tápou, jako například Helena Kosková, která charakterizovala *Pulchru* jako „směs horroru, science fiction a utopie“,¹¹ což zdá se být důsledkem jistého nedorozumění.

Pro utopie je příznačná ich-forma vyprávění, kde je vypravěč stvořen na *porte parole* autora; v rovině komunikačních struktur převažují monology druhého protagonisty, který popisuje a vysvětluje. V případě *Pulchry* protagonistka a vypravěčka Magdaléna je – díky svým povahovým rysům a náboženskému zázemí, jimiž ji vybavil autor – skvělým pozorovatelem, který se staví kriticky vůči světu, v němž vyrůstala. Její křesťanská výchova umožňuje nejen sebereflexi, kterou postrádá zbytek lidstva, ale i pochopení pro to, co se odehrálo a odehrává na Pulchře, jak si toho všimá H. Kosková, když uvádí, že dívka „patří do Škvoreckého kategorie postav, které jsou spojnicemi mezi dvěma světy“.¹² Roli průvodců po Pulchře, kteří přibližují dějiny a dnešek Pulchry, plní dvě postavy: Geraldina, která, protože zná historii Země, vysvětluje rozdíly mezi oběma světy; její dialogy s Magdalénou mají úlohu především informativní. A také Hofmeister, který naopak o Zemi neví nic a informativní funkce v jeho dialozích s hlavní postavou je založena na kontrastu a na prvku překvapení, které vytvářejí u čtenáře pocit nejistoty a nechávají prostor pro jeho individuální interpretace. Rozhovory hrdinky s Hofmeisterem jsou rovněž záminkou pro vysvětlování např. některých jevů na Zemi, které jsou přirozené pro Magdalénu, ale ne pro obyvatelstvo Pulchry – a pro čtenáře. Postavy v utopiích bývají statické, bez rozvíjení psychologických motivací, fungují převážně jako partneři k dialogu nebo jako vypravěči. V sledovaném románu je jedinou výjimkou z naznačeného pravidla Magdaléna; psychologie této postavy je součástí autorského didaktického záměru.

Další typický rys utopií spatřuje Zgorzelski v omezeném ději – tím se vyznačuje i *Pulchra*, postrádající napínavé okamžiky, alespoň ve srovnání s typickou tvorbou z oblasti vědecké fantastiky. Děj je předvídatelný, dokonce ani apokalyptický konec není překvapením. Pravděpodobně právě pro nedostatek přímočaré akce a pro příliš silné moralizování si *Pulchra* vysloužila tak nevlídné kritické komentáře. A nejde jen o recipienty sci-fi: i uznávaný kritik Aleš Haman vytýká Škvoreckému, že „motivy, jimiž své poslání byť i jen náznakově zpodobil, by však přece jen asi vyžadovaly hlubší založení než odkazy na bibli a narážky na pýchu lidského rozumu, nárokujícího si místo Stvořitele. Aby dílo nezůstalo jen vtípnou hříčkou, muselo by ho prostoupit mnohem více údivu, úžasu i hrůzy ze záhady stvoření. Pak by se v něm asi také mnohem intenzivněji uplatnila hloubka utrpení a lásky smrtelníků, bez níž by ani rajský život nebyl životem.“¹³ To by ovšem posunulo *Pulchru* směrem k *speculative fiction*, což je termín vymyšlený Robertem Hjeinleinem na označení těch fantastických děl science fiction, která se tematicky nezakládají na technických objevech a fantaziích, ale jsou spíše myšlenkovým experimentem. Domnívám se, že to pravděpodobně nebylo Škvoreckého záměrem. Utopii nejlépe odpovídá varování, které autor ve svém díle vyslovil¹⁴ zároveň s poctou E. A. Poeovi, jehož jméno, což konstatovala H. Kosková, se jako anagram objevuje v názvu kosmické lodi, jíž putuje pozemská posádka (A10E749-O-119-E-09P). Autorovi jsou mnohem bližší starší představitelé tzv. pokleslé, nebo přesněji populární literatury, jako jsou zmíněný E. A. Poe či H. P. Lovecraft. *Pulchra* se tak dostává do přímé souvislosti s *Příběhem inženýra lidských duší*, kde se tvorba obou spisovatelů stává záminkou pro zamýšlení nad lidskými osudy i nad vlastní literární tvorbou autorovou. Lásky ke klasikům „pokleslé“ literatury i k Rayi Bradburymu, jehož díla Škvorecký už v šedesátých letech překládal, se promítá i do autorova postoje k dnešní vědecké fantastice. Současnou podobu žánru autor neúprosně paroduje, „obrací jeho schémata naruby: místo happy endu je text zářamovaný scénou návratu na Zem a objevením asteroidu, která jej otvírá a která pokračuje v závěrečné scéně apokalypsy. A tato apokalypsa je v textu výslovně přirovnávána k filmovému kýči. (...) Jedna humoristická vrstva je založena na zklamaném očekávání – žánrová schémata se nenaplnují; když kosmická loď přistane na planetě, jsou lingvisté a psychologové připraveni použít složité zvukové kódy, kterými se po způsobu Spielbergova filmu *Blízká setkání třetího druhu* mají dorozumívat s obyvateli planety. Jako odpověď se ozvou saxofony, které se na Zemi už dlouho nepoužívají, a potom hlas ředitele hlavní observatoře, který mluví, stejně jako všichni obyvatelé *Pulchry*, perfektní americkou angličtinou.“¹⁵ Poslední scéna je živou parodií před několika lety módních filmů o zasažení Země asteroidy: „Apokalypsa se podobala utopickým kýčům na filmovém plátně, které

najednou nabyly prorockého rozměru. Kolem nás začaly létat chytré rakety, které měly zasáhnout odporný asteroid, ale všechny ho minuly.”¹⁶ Ona parodie se zdá být nejen hříčkou, která má čtenáře bavit (a která ortodoxní sciisty spíše rozčilila, jak o tom svědčí následující výrok: „Příběh se nedostavil, poslal za sebe jen jednoduchý záskok se smutným koncem. Tedy, byl by to smutný konec, kdyby dokázal vyvolat nějaké emoce“¹⁷), ale je základem ideového vyznění *Pulchry*. Zaznamenává totiž pokles již „pokleslých žánrů“, ztrátu hodnot, jaké by literatura a umění měly nést, absenci poselství a směřování k bezmyšlenkovité zábavě, ke komerčnímu úspěchu, který lze dosáhnout spektakulárními efekty, za nimiž nestojí nic kromě vize obrovských zisků. Za nejhorší považuje Škvorecký ztrátu mravních hodnot, a proto *Pulchru* napsal.

Nepříznivé přijetí *Pulchry* podle mého názoru nespočívá jen v četných narážkách na Bibli, jejíž znalost není pro čtenáře nezbytnou podmínkou k pochopení knihy, ale spíše v její **nesprávné** žánrové interpretaci – pokud knihu čteme jako utopii, srozumitelné se stávají i ty pasáže, které kritika považovala za chybu. Ovšem utopie se v české, a to i starší literatuře, téměř nevyskytovala, což, jak poznamenal Eduard Petruš ve svých úvahách o absenci utopie v české renesanční a barokní literatuře, mohlo být výsledkem toho, že „politická a kulturní situace v českých zemích potřebu utopie nevytvářela, protože náboženský a politický program husitství, který byl i později blízký utrakvisticky orientovanému národnímu humanismu, představoval vlastně program obnovy společnosti, který se ovšem od utopii liší tím, že existovala stálá snaha prakticky jej realizovat“.¹⁸ Proto je i čitelnost žánru menší než v jiných národních literaturách a čtenářská obec, která si od knihy slibovala napínavý příběh, realizující schéma science fiction typický pro tvorbu například Ondřeje Neffa, neměla ve svém literárním povědomí dílo, k němuž by se mohla vztahovat. Proto reagovala tak, jak publikum většinou reaguje na věci, jimž nerozumí – odmítnutím.

Pokud budeme zastávat názor, že každá národní literatura by měla pro úplnost svého vývoje projít všemi etapami a mít zastoupeny všechny žánry, *Pulchra* se stává, byť po pěti staletích, tím chybějícím článkem, který vyplňuje do doby jejího vydání existující mezeru v dějinách české literatury.

Poznámky:

¹ <http://pes.eunet.cz/sci-fi>, 23.9.2003.

² Tamtéž, 17.9.2003.

³ ADAMOVIČ, Ivan: Zjevení Josefovo. *Ikarie* 2003, č.12, s. 46.

⁴ Tamtéž, s.46.

⁵ ŠKVORECKÝ, Josef: *Pulchra. Příběh o krásné planetě*. Brno 2003. Poznámka na obálce.

⁶ HODROVÁ, Daniela: Utopie. In: *Poetika české meziválečné literatury. Proměny žánrů*. Sestavil M. Zeman. Praha 1987, s. 80.

⁷ Tamtéž, s. 80.

⁸ Tamtéž, s. 80.

⁹ ZGORZELSKI, Andrzej: *Fantastyka. Utopia. Science fiction. Ze studiów nad rozwojem gatunków*. Warszawa 1980, s. 50-51.

¹⁰ CINGER, František: Josef Škvorecký. Vadí mi nekritický antiamerikanismus. *Právo* 15. 10. 2003, s. 14.

¹¹ KOSKOVÁ, Helena: *Škvorecký*. Praha 2004, s. 204.

¹² Tamtéž, s. 205.

¹³ HAMAN, Aleš: Klasikova temná hříčka. *Lidové noviny* 18. 9. 2003.

¹⁴ Vysvětluje to i v rozhovoru s F. Cingerem: „Pulchru jsem napsal, protože se mi o ní zdálo. Proto, jak zní vaše otázka, jsem se obrátil k žánru sci-fi.“ In: CINGER F., op. cit.

¹⁵ KOSKOVÁ, op. cit., s. 206.

¹⁶ ŠKVORECKÝ, op. cit, s. 135.

¹⁷ HOUDEK, viz pozn. 1.

¹⁸ PETRŮ, Eduard: Komenský a absence utopie v českých zemích. In: *Utopia w językach, literaturach i kulturach Słowian*. Tom 2. Z przemian świadomości utopijnej w procesie historycznoliterackim. Ed. Barbara Czapik-Lityńska. Katowice 1997, s. 68-69.